

**DICTAMEN SOBRE EL MONUMENT DEDICAT A LES VÍCTIMES DEL
CREUER DE GUERRA *BALEARES*, D'ACORD AMB LA LLEI 57/2007, DE 26
DE DESEMBRE, PER LA QUAL ES RECONeixEN I AMPLIEN DRETS I
S'ESTABLEIXEN MESURES A FAVOR DELS QUI PATIREN PERSECUCIÓ I
VIOLÈNCIA DURANT LA GUERRA CIVIL I LA DICTADURA**

MARIA BALLESTER CARDELL

Professora de Dret Constitucional

Universitat de les Illes Balears

BARTOMEU TRIAS PRATS

Professor de Dret Administratiu

Universitat de les Illes Balears

I. OBJECTE DEL DICTAMEN

La senyora Nanda Ramon, regidora de Cultura, Patrimoni i Política Lingüística, en nom de l'Ajuntament de Palma, ha encarregat a Maria Ballester Cardell, professora de Dret Constitucional de la Universitat de les Illes Balears (coordinadora) i Bartomeu Trias Prats, professor de Dret Administratiu de la Universitat de les Illes Balears, un dictamen sobre l'aplicació de l'article 15 («Símbols i monuments públics») de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui patiren persecució i violència durant la Guerra Civil i la dictadura, al monument de la Feixina a les víctimes del creuer de guerra *Baleares*.

Article 15. Símbols i monuments públics

1. Les administracions públiques, en l'exercici de les seves competències, prendran les mesures oportunes per a la retirada d'escuts, insígnies, plaques i altres objectes o referències commemoratives d'exaltació, personal o col·lectiva, de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura. Entre aquestes mesures podrà incloure's la retirada de subvencions o ajudes públiques.
2. El previst en l'apartat anterior no serà d'aplicació quan les referències siguin d'estricta record privat, sense exaltació dels enfrontats, o quan concorrin raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per la llei.
3. El Govern col·laborarà amb les comunitats autònomes i les entitats locals en l'elaboració d'un catàleg de vestigis relatius a la Guerra Civil i la dictadura als efectes previstos en l'apartat anterior.
4. Les administracions públiques podran retirar subvencions o ajudes als propietaris privats que no actuïn de la manera prevista a l'apartat 1 d'aquest article.

II. ANTECEDENTS

De la documentació que adjunta l'Ajuntament de Palma en relació amb aquest assumpte cal destacar el següent:

1. Dossier elaborat pel cronista de la ciutat de Palma, el dia 27 d'octubre de 2008, en el qual es descriuen el context històric i les dades arquitectòniques relatives a la implantació del monument dedicat a les víctimes del *Baleares*. Pel que ara interessa, podem destacar el següent:

A) El vaixell de guerra *Baleares*, amb una tripulació de 50 oficials i 1.000 mariners, fou enfonsat en un combat nocturn el dia 6 de març de 1938, prop del cap de Palos, a conseqüència del bombardeig per part de l'aviació republicana. D'entre els aproximadament 750 morts, s'hi trobaven nou «fletxes» mallorquins.

B) A instàncies del director del diari *Última Hora* es va iniciar una campanya de recollida de fons per erigir un monument en memòria de les víctimes de l'atac militar, en la qual varen participar ciutadans particulars i entitats privades de Ciutat.

C) El projecte elegit d'entre les devers vint propostes que es varen presentar fou el que duia per títol *Inmortalidad*, dels arquitectes Francesc i Antoni Roca i de l'escultor Josep Ortells.

D) L'element principal del monument és un monòlit de vint metres d'altura, que inclou l'escut d'Espanya utilitzat durant el franquisme, dos mariners de perfil que el flanquegen juntament amb un altre mariner al davant abraçant una àncora. Apareix també una inscripció de grans dimensions que diu: «Mallorca a los héroes del crucero Baleares. Gloria a la Marina Nacional. Viva España».

E) La ubicació del monument a l'espai públic de la Feixina, projectat per l'arquitecte municipal Guillem Forteza, es justifica per l'amplitud de la zona i la seva proximitat al mar.

F) El dia 16 de maig de 1947 el monument fou inaugurat pel cap de l'Estat, Francisco Franco, juntament amb altres autoritats civils i militars (s'adjunta còpia de l'arxiu fotogràfic del actes que tingueren lloc amb aquest motiu).

G) L'any 1978 la representació del mariner abraçat a l'àncora que acompanya el monument fou mutilat per accions vandàliques i posteriorment restaurat. A causa de la reiteració d'aquests actes, l'any 1995, aprofitant la remodelació del parc de la Feixina i per decisió de l'Ajuntament, aquesta figura fou traslladada a les instal·lacions de Son Pax.

H) En el dossier s'adjunta documentació de les proposicions polítiques durant la passada legislatura envers els monuments franquistes, entre les quals destacam pel seu interès en el cas que ens ocupa les següents:

- a. El dia 17 de març de 1998 s'elevà al Ple de l'Ajuntament, a instància de la Comissió Informativa de Serveis Finalistes, amb els vots a favor del PP (5 vots), en contra del PSOE (2 vots) i d'EU (1 vot), i l'abstenció del PSM (1 vot), la proposta d'aprovar la inscripció en una placa que s'havia de col·locar en el monument de la Feixina amb el text següent: «Aquest monument fou erigit per subscripció pública, en record de l'enfonsament del creuer "Balears", en el qual moriren diversos fills de Mallorca. Fou inaugurat el 1948. Els ciutadans i ciutadanes de Palma volem que aquest símbol perduri com a mostra de la voluntat democràtica de no oblidar mai els horrors de la guerra civil i en favor de la Pau».
- b. El dia 26 de març de 1998, el Ple de l'Ajuntament aprovà per unanimitat la següent proposta alternativa: «Aquest monument fou erigit en l'any 1948 en record de l'enfonsament del creuer "Balears" durant la Guerra Civil (1936-1939) per als ciutadans de Palma. Aquest monument és avui símbol de la voluntat democràtica de no oblidar mai aquests horrors de les guerres i de les dictadures».
- c. Al Ple de l'Ajuntament de Palma del dia 27 de maig de 2004 es tractà com a 36è punt de l'ordre del dia una proposta d'acord, a instància del grup municipal d'Esquerra Unida-Els Verds de l'Ajuntament de Palma, relativa a la «Democratització del nomenclàtor de carrers i places de Palma i contextualització

monument de Sa Feixina». En l'exposició de motius de la dita proposta consta que «el monument de Sa Feixina a les víctimes del creuer “Balears” mereix consideració apart, no només pel fet evident de no formar part del nomenclàtor de carrers i places sinó, fonamentalment, perquè –malgrat que en la seva simbologia contingui elements d'exaltació del règim anterior– és, també, l'homenatge a les víctimes innocents d'uns dels episodis més lamentables de la guerra civil de 1936. En aquest sentit, allò més raonable és trobar una solució que ni passi per la retirada del monument ni passi per exposar-lo en els mateixos termes que ho varen fer les institucions franquistes».

2. Informe sobre la retirada de simbologia franquista d'acord amb la Llei 52/2007, de 26 de desembre, de Margalida Capellà i Roig, doctora en Dret Internacional Públic per la Universitat de les Illes Balears. S'hi destaca el següent:

A) El principi, descrit en el preàmbul de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, segons el qual i per tal d'evitar qualsevol exaltació de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura, es pretén que els «símbols públics siguin ocasió de trobada i no d'enfrontament, ofensa o greuge».

B) L'aplicació de la norma general des de l'entrada en vigor de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, prevista a l'article 15, que estableix:

«1. Les administracions públiques, en l'exercici de les seves competències, prendran les mesures oportunes per a la retirada d'escuts, insígnies, plaques i altres objectes o referències commemoratives d'exaltació, personal o col·lectiva, de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura. Entre aquestes mesures podrà incloure's la retirada de subvencions o ajudes públiques.

»2. El previst en l'apartat anterior no serà d'aplicació quan les referències siguin d'estricta record privat, sense exaltació dels enfrontats, o quan concorrin raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per la llei.

»3. El Govern col·laborarà amb les comunitats autònomes i les entitats locals en l'elaboració d'un catàleg de vestigis relatius a la Guerra Civil i la dictadura als efectes previstos en l'apartat anterior.

»4. Les administracions públiques podran retirar subvencions o ajudes als propietaris privats que no actuïn de la manera prevista a l'apartat 1 d'aquest article.»

C) La conclusió de l'informe és la següent: «la simbologia feixista ha de ser retirada i eliminada perquè no compleix amb cap dels requisits que inspiren la Llei de memòria històrica i la Llei de patrimoni històric espanyol:

»▪ No són ocasió de trobada, sinó d'enfrontament, ofensa i greuge per les víctimes del franquisme;

»▪ La seva protecció no contribueix a que la ciutadania pugui contemplar i gaudir aquests monuments, escuts i referències feixistes perquè les víctimes del franquisme no la poden contemplar sense reviure la repressió de la dictadura en ells mateixos i en les seves famílies;

»▪ I, finalment, un Estat democràtic no pot posar aquests monuments al servei de la cultura perquè no representen “el camí cap a la llibertat dels pobles, sinó el camí de la repressió de tot un poble”».

III. DICTAMEN

1. El debat sobre la recuperació de la memòria històrica. La transició de la dictadura a la democràcia

El debat sobre els símbols franquistes en llocs i zones públiques s'insereix en un context més ample, relacionat amb el record de la Guerra Civil i del règim instaurat pel franquisme. Aquest debat es vincula, també, al moviment polític de la Transició, que va permetre el pas del sistema franquista a un sistema democràtic a partir del principi de reforma pactada. No hi va haver revolució o ruptura total amb el passat, tal com es preconitzava des de l'oposició democràtica en la clandestinitat, ni tampoc exigència de responsabilitat dels crims del règim anterior, en virtut del que establia la Llei de l'amnistia de 1975. La transició política iniciada després de la mort de Franco es fonamentava en un objectiu prioritari: la necessitat que no es tornés a repetir un enfrontament civil. Finalment, i no sense haver de superar grans dificultats (la violència dels grups d'extrema dreta, el terrorisme independentista, el temor d'un cop d'estat militar), varen tenir lloc eleccions democràtiques a Espanya l'any 1977 i es va decidir aprovar una Constitució a partir de la política de consens, per arribar a un acord generalitzat sobre els principals elements que havien de conformar el Text constitucional. La configuració d'un nou marc polític i institucional es va produir de forma progressiva i pactada i pretenia evitar una involució dels sectors més reaccionaris i una nova amenaça de cop d'estat o l'enfrontament civil.

La Transició no va ser justa amb els que havien patit persecució durant els anys de la dictadura, però va ser útil perquè va permetre fixar un acord de mínims que havia de guiar la convivència de tots els espanyols. Paloma Aguilar Fernández (*Políticas de la memoria y memorias de la política*, 2008) admet, efectivament, aquest axioma: «que las políticas de la memoria hayan sido insuficientes, y así lo es realmente, y que la voz de las víctimas no haya suscitado la misma atención que en otros países no quiere decir que la democracia se haya edificado sobre la amnesia o sobre la ausencia de memoria [...]. Lo que sí es cierto es que la amargura y el trauma asociados a ese pasado [...] parecía aconsejar dejarlo de lado y concentrarse en construir un futuro de convivencia pacífica y democrática».

El pacte de silenci que es va forjar durant la Transició es circumscriu a l'àmbit estrictament polític, per tal d'evitar retrets i responsabilitats respecte a les atrocitats comeses en el passat que, a ben segur, haurien impedit la consolidació de la democràcia a Espanya. Però de cap manera aquest pacte ha afectat l'anàlisi històrica i sociològica de l'etapa més dramàtica del passat recent de l'Estat espanyol. La producció científica i històrica, des d'òptiques plurals i distintes, sobre la Segona República, el cop d'estat de 1936, la Guerra Civil i la dictadura franquista que es va iniciar durant la Transició (com en el cas de Ronald Fraser o els germans Jiménez de Aberasturi) s'ha mantingut en l'etapa ulterior (Aguilar Fernández, 2008).

En qualsevol cas, el que és segur és que durant els trenta anys d'experiència democràtica no s'ha aconseguit un consens sobre el passat més recent del país i cada cop que s'ha iniciat un debat sobre els fets relacionats amb la sublevació militar i la Guerra Civil han emergit les discrepàncies i, fins i tot, la crispació entre els diferents corrents ideològics. Així va succeir durant el debat de la iniciativa legislativa per a la proclamació de l'any 2006 com l'any de la Memòria Històrica i també, amb més intensitat encara, amb l'aprovació de la Llei 52/2007, de 26 de desembre. Aquesta situació demostra que «poco han cambiado algunas cosas desde la transición respecto a la incomodidad que sigue suscitando en la ciudadanía española la idea de volver la mirada sobre el pasado» (Aguilar Fernández, 2008).

2. Els símbols polítics

El debat sobre la presència dels símbols de la dictadura en zones públiques del territori no és una qüestió local, sinó que ha estat tema comú en altres països que també han patit sistemes autoritaris. Aquest debat s'ha produït en molts estats del vell continent (Alemanya, Itàlia, França, Polònia, Hongria o Rússia). També es parla de memòria històrica a Japó, Sud-àfrica i, de forma molt especial, a diversos països de l'Amèrica llatina amb perfils molt dramàtics. Però en el cas espanyol existeixen algunes particularitats que el fan especial, perquè a dia d'avui la memòria històrica sobre la Guerra Civil i el franquisme segueix sent una qüestió generadora de conflicte i tensió, malgrat que la premissa bàsica de la transició política fou, precisament, la no utilització política de l'enfrontament civil. D'acord amb aquest principi, durant la Transició

s'acordà modificar lentament i sense enfrontaments directes l'estructura jurídica i organitzativa del règim anterior i, per això, en aquest període no s'arribà a fixar una resposta uniformitzadora en relació amb els símbols del franquisme. Circumstància que, d'una banda, posposa de forma indefinida el problema i, d'altra banda, reflecteix les enormes dificultats d'aconseguir, en el cas espanyol, la identificació de tots els ciutadans amb uns símbols compartits i acceptats amb naturalitat. És evident, doncs, que durant els trenta anys de Constitució democràtica a Espanya «nunca ha habido una política sobre símbolos capaz de resolver el problema que el franquismo dejó como herencia» (Jesús de Andrés Sanz, 2006).

Durant els primers anys d'experiència democràtica, el pacte polític de silenci va mantenir el compromís de no fer un ús partidista i bel·ligerant de les atrocitats injustificables comeses durant la Guerra Civil. Aquest acord va determinar l'ajornament del debat sobre la retirada de la simbologia del règim anterior per abordar altres prioritats molt més importants: una greu crisi econòmica; el temor d'una involució o a un cop d'estat, atès que el franquisme mantenia un suport important en determinats sectors de l'exèrcit; la violència terrorista, especialment de caire independentista; o la violència de l'extrema dreta.

La prudència recomanava una estratègia de canvi polític pacífic i sense traumes, tot i que aquest projecte no era compartit de manera unànime per les diferents forces polítiques: d'una banda, l'integrisme franquista s'oposava a qualsevol canvi polític i, d'altra banda, l'oposició democràtica (a l'exili o en la clandestinitat) pretenia la ruptura total amb el règim de la dictadura. Malgrat les òbvies dificultats per engegar l'anomenada «opció reformista», aquesta obtingué, com ja s'ha dit, el suport suficient per aconseguir la desestructuració del model totalitari i l'obertura d'un procés constituent que va culminar amb l'aprovació de la Constitució de 1978. Un cop superats els perills de la involució i consolidat el sistema democràtic, es reprèn el debat sobre els símbols polítics del franquisme que, almenys en l'àmbit polític, es manifesta a través de plantejaments poc moderats: els dels que entenen la supervivència dels símbols com a sinònims de victòria i els dels que pretenen la seva retirada per liquidar qüestions pendents i eliminar un passat i una memòria indesitjable (Jesús de Andrés Sanz, 2006). La realitat era que els símbols del franquisme es mantenien com a element de confrontació.

En qualsevol cas, un cop aprovada la Constitució de 1978 i iniciada l'etapa democràtica a poc a poc es varen produir alguns moviments, de forma assistemàtica, no uniforme i sense directrius del Govern de l'Estat o de les Corts Generals, per modificar el nom dels carrers de nombroses localitats i retirar alguns monuments. Tal com indica Jesús de Andrés Sanz (2006) «dependiendo del tipo de símbolos, se han adoptado unas soluciones u otras y se han generado unos problemas u otros. En el caso de las estatuas de Franco, su significado indiscutible y evidente, sin necesidad de ninguna interpretación, impidió salidas más o menos decorosas. En el caso de los monumentos, en ocasiones, se ha conseguido neutralizarlos, bien descargando su contenido político, bien ocultándolo. Esto fue lo que se realizó, por ejemplo, en los monumentos a José Antonio Primo de Rivera y a los Caídos de Barcelona» (aquest darrer fou retirat de la seva ubicació originària a l'avinguda Diagonal l'estiu de 2005).

La competència sobre aquestes qüestions és dels ajuntaments i aquesta s'ha exercit sobre la base de conjuntures polítiques concretes. Durant els trenta anys de democràcia en l'àmbit local, «con varios procesos electorales celebrados y con cambios de gobierno municipales en casi todos los ayuntamientos, pese a todo, permanecen los nombres de referencia del franquismo en no pocos pueblos y ciudades. Únicamente podemos encontrar cuatro comunidades autónomas en las que sus capitales de provincia han eliminado de forma casi total las referencias franquistas de su callejero: Baleares, Cataluña, País Vasco y Navarra (Duch, 2002). En el resto de comunidades, en unas capitales se ha revisado el callejero y en otras no. En ocasiones se ha hecho de forma parcial» (Jesús de Andrés Sanz, 2006).

Durant la setena legislatura varen sorgir moviments socials reivindicant el reconeixement de la memòria de la República i de les víctimes del franquisme. Aquests grups, constituïts en associacions com l'Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica i el Foro por la Memoria, reclamen la condemna del franquisme, el compromís dels poders públics en l'obertura de fosses comunes i decidides actuacions contra els símbols i els monuments del franquisme. A partir de la victòria electoral del PSOE l'any 2004 aquestes iniciatives cobren major protagonisme social i polític i es veuen reforçades per una conjuntura política concreta. Pel que fa a la determinació de l'objectiu reiteradament invocat per part d'aquestes organitzacions sobre l'adopció

d'unes polítiques públiques decidides i efectives per eliminar la simbologia franquista, es produeixen algunes disposicions declaratives que cal considerar. Així, el dia 3 de novembre de 2004 s'aprovà a les Corts Generals una «Proposición no de Ley sobre la retirada de los símbolos de la dictadura franquista de los edificios públicos del Estado donde aún persisten». D'altra banda, amb ocasió del XXXVI Congrés del Partit Socialista Obrer Espanyol es va acordar el següent:

- Instar els responsables institucionals del partit que promoguin la retirada i la ubicació de tots els símbols externs del franquisme que provoquin la confrontació.

- Instar la Comissió Interministerial per a l'Estudi de la Situació de les Víctimes de la Guerra Civil i del Franquisme que, igualment, promogui la retirada dels símbols franquistes existents en els municipis espanyols on segueixen presents nombroses estàtues, monuments als caiguts i altres símbols de la dictadura.

L'aprovació per part del Govern del Projecte de Llei pel qual es reconeixen i s'amplien els drets i s'estableixen mesures a favor dels qui patiren persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura, l'estiu de 2006, reobre el debat sobre una formulació final, que fins ara s'ha ajornat, sobre el que han de fer les administracions competents en relació amb la presència recordatòria del franquisme en els llocs públics.

3. Les mesures reparadores dels qui varen patir la repressió de la dictadura

Des de l'inici de la Transició es varen adoptar una sèrie d'iniciatives per restaurar la justícia i superar les discriminacions de la dictadura. El mes de juliol de 1976 es va aprovar el primer decret d'amnistia i es va iniciar l'adopció de disposicions restauradores (Aguilar Fernández, 2008, inclou un quadre detallat de la legislació reparadora de caràcter estatal. També s'ocupa d'aquesta qüestió i de les condemnes internacionals de la dictadura José Antonio Martín Pallín, 2008). Entre aquestes accions destaquen les següents:

- Decret 670/1976, de 5 de març, pel qual es regulen pensions a favor dels espanyols que, havent patint mutilacions a causa del passat enfrontament, no poden integrar-se en el cos de cavallers mutilats de guerra per la pàtria.
- Llei 5/1979, de 18 de setembre, sobre reconeixement de pensions, assistència medicofarmacèutica i assistència social a favor de les vídues, fills i altres familiars dels espanyols morts com a conseqüència o amb ocasió de la passada Guerra Civil.
- Llei 35/1980, de 26 de juny, sobre pensions als mutilats excombatents de la zona republicana.
- Llei 6/1982, de 29 de març, de pensions als mutilats civils de guerra.
- Llei 37/1984, de 22 d'octubre, de reconeixement de drets i serveis prestats als qui durant la Guerra Civil formaren part de les Forces Armades, forces d'ordre públic i cos de carrabiners de la República.
- Disposició addicional divuitena de la Llei 4/1990, de 29 de juny, de Pressuposts Generals de l'Estat per a 1990, que determina les indemnitzacions a favor dels qui varen patir presó com a conseqüència dels supòsits prevists a la Llei 46/1977, de 15 d'octubre, d'amnistia.

Com ja s'ha dit, el compromís de no utilitzar de forma partidista i bel·ligerant els enfrontament del passat, d'alguna manera, ha impedit fins fa poc l'adopció de mesures de condemna al franquisme i de la dictadura. Tanmateix, durant la setena legislatura es varen produir les primeres declaracions en aquesta línia, entre les quals podem destacar les següents:

- El dia 20 de novembre de 2002 s'aprovà per unanimitat a la Comissió Constitucional del Congrés dels Diputats una proposició no de llei de condemna al franquisme, amb la finalitat de restituir moralment les seves víctimes i els que van patir la repressió de la dictadura. En aquesta proposició es vol reiterar que «nadie puede sentirse legitimado, como ocurrió en el pasado, para utilizar la violencia con la finalidad de imponer sus convicciones políticas y establecer regímenes totalitarios contrarios a la libertad y dignidad de todos los ciudadanos, lo que merece la condena y repulsa de nuestra sociedad democrática.»

- El desembre de 2003 es realitzà un homenatge institucional de tots els grups parlamentaris a les víctimes de la repressió franquista i als seus familiars.
- L'1 de juny de 2004 s'aprovà una proposició no de llei en la qual s'instava el Govern a elaborar un informe sobre les reparacions morals, socials i econòmiques dels danys ocasionats a les persones amb motiu de la Guerra Civil. A partir d'aquest acord es creà una comissió ministerial per estudiar les eventuais reparacions a les víctimes de la repressió franquista, que va culminar amb l'aprovació, l'any 2006, del Projecte de llei reparadora de les víctimes de la Guerra i del franquisme.
- L'any 2005 es retiraren algunes estàtues de Franco.
- El novembre de 2005 es promulgà la Llei 21/2005, de 17 de novembre, per la qual es restituïen a la Generalitat de Catalunya els documents incautats amb motiu de la Guerra Civil.
- El febrer de 2006 el Congrés aprovà un text de condemna del 23-F.
- El 17 de març de 2006 en l'informe de l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa s'aprovà una condemna explícita de les violacions dels drets humans comeses pel règim franquista entre 1939 i 1975.
- L'abril 2006 el Congrés dels Diputats aprovà una proposició de llei en commemoració del 75 aniversari de la proclamació de la Segona República, que va culminar amb l'aprovació de la Llei 24/2006, de 7 de juliol, sobre declaració de l'any 2006 Any de la Memòria Històrica.
- El juliol de 2006 el Parlament europeu condemnà el règim de Franco i el cop d'estat que el va originar.

Les declaracions parlamentàries sobre la il·legalitat del franquisme i les primeres mesures jurídiques i econòmiques de suport a les víctimes i als que varen patir determinades seqüeles de la Guerra Civil es varen adoptar a partir del compromís ferm amb la justa atenció a les víctimes. Aquest és, també, l'objectiu i el fi perseguit per la mal anomenada Llei de memòria històrica, aprovada per les Corts Generals l'any 2007, per tal de fer plenament efectiu l'ordre polític productiu de la pau social, definit per la Constitució de 1978 i ressenyat a l'article 10.1 del Text constitucional.

4. La Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui patiren persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura

4.1. Consideracions prèvies

La qüestió preliminar que ens hauríem de plantejar és el perquè d'aquesta llei, és a dir, quin és l'objecte i la justificació de la norma. Sens dubte, la Llei pretén rehabilitar les víctimes del franquisme durant i després de la Guerra Civil. Aquest necessari i indiscutible propòsit s'ha vist pertorbat per la tensió política i ideològica, que s'ha revifat durant el tràmit parlamentari per a l'elaboració i aprovació definitiva de la Llei en les Corts Generals. El projecte de llei presentat pel Govern de la Nació va seguir el tràmit parlamentari llarg i complex envoltat de controvèrsia política i en el qual es va manifestar clarament que l'enfrontament de la Guerra Civil i les seves conseqüències segueixen sent element de confrontació política, tot i que els interlocutors polítics evocuen una i altra vegada l'ideal de la concòrdia i la reconciliació. Però sembla evident que en el tràmit parlamentari de la Llei tal vegada es va intentar fer més ideologia que cercar la justícia. D'aquest parer és García Amado (2008) quan manifesta: «La intensidad del debate no se justifica por el contenido de la Ley, sino que se explica por ese trasfondo en el que había sido situada, tanto por sus proponentes como por sus oponentes. En ese sentido, y sólo en ése, no por lo que la Ley contiene, sino por lo que con ella unos y otros han querido significar, puede decirse que la Ley ha resultado inconveniente y disfuncional para nuestro sistema político-constitucional. So pretexto de una muy justa atención a las víctimas, se ha querido remover los fundamentos de dicho sistema; o no se ha sabido o querido evitar ese daño colateral». La manifestació més evident de la fragmentació política que va produir el tràmit legislatiu de la norma és l'escàs marge de vots que va permetre l'aprovació definitiva de la Llei en la votació efectuada en el Ple del Senat del dia 10 de desembre de 2007, amb 127 vots a favor i 119 en contra. En qualsevol cas, el tràmit parlamentari va concloure conforme a dret i la Llei és vigent, però finalment la norma ha resultat insatisfactòria, tant per al Govern que la va impulsar com per a la resta de grups parlamentaris.

En qualsevol cas, i per tal de determinar l'objecte concret de la Llei, cal centrar la nostra atenció en tres aspectes rellevants: els dos primers de caràcter ideològic –la

denominació de la norma i l'abast de protecció de les víctimes– i el tercer de naturalesa estrictament jurídica –el títol competencial que n'empara la regulació.

1. En relació amb la denominació col·loquial que es va donar a la iniciativa governamental –Llei de memòria històrica–, cal destacar que aquesta ha estat mereixedora, en termes generals, d'un judici negatiu, atès que aquesta «parecia contener un claro reproche por los olvidos anteriores, olvido de los historiadores y olvido legal de las víctimas, cosas que no eran estrictamente ciertas» (García Amado, 2008). De fet, tot i que durant els treballs legislatius alguns grups parlamentaris insistiren en el fet que «en esta ley se habla por primera vez de las políticas públicas –algo que no se planteaba–; en esta ley por primera vez se habla de recuperar la memoria histórica». No obstant això, tot acceptant que les polítiques públiques previstes en la norma pretenen reforçar i fomentar els valors i principis democràtics, resulta imprecís i confús considerar que aquesta és la Llei de la memòria històrica, és a dir, esperar que la Llei s'identifiqui amb la memòria col·lectiva dels ciutadans. Perquè aquesta llei no pot pretendre establir un pensament únic sobre els fets que es varen produir durant la Guerra Civil. I així consta en el Diari de Sessions del Congrés dels Diputats del dia 17 d'octubre de 2007, en el qual es recull la posició de la portaveu del Grup Mixt, que clarament indica: «esta ley no impide a nadie decir lo que piense sobre lo que fue la guerra civil: no impide a nadie que diga lo que quiera; no quita nada a nadie; no confisca; no exige responsabilidades; [...]. Lo único que pretende la ley [...] es dar amparo, recoger la vivencias, la parte de la verdad, y recuperar, si se puede, también la justicia de aquellos que realmente no pudieron hacerlo.»

Autors tant reconeguts com Aguilar Fernández prefereixen parlar de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, com la llei de la reparació, en coherència amb el seu nom i, en particular, amb el seu esperit de «reparar a las víctimas, consagrar y proteger, con el máximo rigor normativo, el derecho a la memoria personal y familiar como expresión de plena ciudadanía democrática, fomentar los valores constitucionales y promover el conocimiento y la reflexión sobre nuestro pasado para evitar que se repitan situaciones de intolerancia y violación de los derechos humanos como las entonces vividas.»

Parlar de la Llei de memòria històrica evoca un caràcter excessivament ideològic dels plantejaments que pugui preveure i, sobretot, és una contradicció en si mateixa, perquè

la història és un concepte que implica el principi de l'objectivitat i, en canvi, la memòria és un exercici personal i subjectiu. Per tant, si volem parlar de memòria històrica hem de parlar en plural, perquè òbviament n'hi ha més d'una, distintes i igualment legítimes. La memòria individual d'uns ha de conviure amb la memòria dels altres i aquest és el camí per a la integració i la no exclusió. És evident que la memòria d'uns no pot ser compartida completament pels altres. I així Santos Julià («Bajo el imperio de la Memoria») manifesta: «La memoria jamás podrá ser única, ni tendrá por qué existir un centro de elaboración, más que recuperación, de la memoria: ya lo hemos sufrido, de parte de los vencedores. Si nos obstinamos en llamar memoria a lo que es representación construida del pasado, entonces habrá muchas memorias que tendrán que coexistir y, si fuera posible, convivir, pero también polemizar, como varias y enfrentadas son, y no pueden dejar de ser, las representaciones de ese pasado de guerra.»

D'altra banda, convé insistir també en els perills dels usos i els abusos de la memòria: «La memoria es un instrumento que puede ser usado de maneras diferentes y puede ser objeto de abusos con intereses que tienen muy poco que ver con el acto de recordar» (Tzvetan Todorov). «Por tanto, no es un todo homogéneo, no es un todo compacto, sino que, según quien desee recordar, muchas veces puede utilizar esa memoria sencillamente con finalidades para desestabilizar o de afianzar una tesis en el presente [...]. Si la memoria es tan vulnerable al uso abusivo, es esencial pensar de qué manera podemos evitar este uso abusivo o de qué manera podemos garantizar que la memoria sea justa y plural» (Francesc Torralba, 2007).

2. La Llei 52/2007, de 26 de desembre, és una norma que «tiene en cuenta a todas las víctimas, con independencia de que lo fueran por su ideología política, por sus creencias religiosas o por su forma de vivir. Las víctimas son por definición inocentes y su inocencia las debe unir ante nuestros ojos. Por eso no podemos estar de acuerdo con quienes defienden que la democracia no debe reparar a las víctimas que ya fueron reparadas por el franquismo. Eso supondría dar por buenas las reparaciones de una dictadura, cuando las víctimas de las atrocidades, procedan de donde procedan, tienen pleno derecho al reconocimiento público de la democracia» (paraules del portaveu del Grup Parlamentari Socialista en el debat sobre el dictamen de la comissió, Diari de Sessions del Congrés dels Diputats, 31 d'octubre de 2007).

És evident que es va produir un gir important en el plantejament inicial en relació al Projecte de llei aprovat pel Govern de la Nació que, en origen, proposava oferir una reparació a les víctimes del franquisme i finalment va manifestar el reconeixement públic a totes les víctimes de la Guerra Civil. Aquesta actitud respon a la voluntat de l'Executiu de recollir l'estat de l'opinió pública a partir d'una enquesta realitzada pel Centre d'Investigacions Sociològiques l'any 2005. De la sèrie de sis asseveracions sobre el franquisme, que mai abans havien estat realitzades directament a la ciutadania, la que va tenir un major suport social (el 73 per cent dels entrevistats) contenia la formulació següent: «Las víctimas de la guerra civil estaban en ambos bandos y cualquier acción de reparación u homenaje hacia ellas debe incluirlas a todas.»

Malgrat que el gir governamental esmentat fou criticat per alguns partits polítics i les associacions de les víctimes de la guerra i del franquisme, convé tenir present que «el pasado es siempre poliédrico y no deberíamos reivindicar sólo aquello que nos conviene, soslayando sus partes más espinosas [...]. Algunas de las víctimas, y de quienes simpatizan con las mismas, aspiran a hacerse un hueco en el relato consensuado del pasado, aquel que reza “todos fuimos culpables” y, “para evitar la repetición de tales atrocidades, lo mejor es mirar al futuro”. Reivindican el derecho a incorporar al mismo, al menos, el reconocimiento del sufrimiento específico de los vencidos (obligados a dilatar su duelo y a sufrir la discriminación franquista hasta la llegada de la democracia), la condena explícita de la dictadura y el homenaje a quienes, arriesgando sus vidas, lucharon por instaurar un régimen de libertades en España» (Aguilar Fernández, 2008).

El reconeixement de les víctimes de la Guerra Civil ha de ser, com ja s'ha dit, plural i justa. Per això, cal que es compleixin una sèrie d'axiomes, tal com indica Francesc Torralba (2007):

- És essencial recordar totes les víctimes.
- És essencial transcendir la perspectiva ideològica. Per això cal ser capaç de veure quins elements valuosos hi ha en aquella perspectiva que no és la pròpia.
- És essencial obrir-se al diàleg des de diferents perspectives i veure quines raons i quines perspectives distintes es poden aportar.

- És essencial superar els ressentiments. El ressentiment és propi d'aquella persona que ha patit injustament. És humà que una persona o un col·lectiu experimenti aquest sentiment quan ha estat perseguit i vilipendiat. Però si no es pot desvincular d'aquest sentiment per recordar i fer memòria, aquesta no serà justa. Per superar el ressentiment és molt important de quina manera s'administra col·lectivament la història i el record dels mals del passat per no contaminar més les generacions futures.

Agustí Colomines («Revisión, reparación y conmemoración del pasado», 2007) es fa ressò d'un article de la professora Mari Smyth, de la Universitat de Gal·les, traduït per la seva publicació en la revista *El Contemporani*, en el qual l'autora es fa una pregunta molt senzilla: «Hi ha jerarquies pel dolor? Hi ha un dolor que sigui superior a un altre dolor? Per tant, si no hi ha jerarquies pel dolor, la mort és sempre la mort i, per tant, és igual que hagi sigut provocada per un feixista o per un comunista. En el fons la mort sempre serà la mort». Si compartim aquesta premissa, és evident que no podem intentar introduir elements de tipus ètic o moral, perquè no són útils a aquest efecte. És impossible qualificar de distinta manera els crims i la violència de la Guerra Civil, amb independència de qui els haguessin comesos i per què varen ser comesos, atès que el denominador comú en tots els casos foren la intolerància i el sectarisme. En el debat parlamentari per a l'aprovació de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, «esta es la España con la que [...] nos sentimos más identificados [...], la España en la que unos no sólo recuerdan a sus muertos, sino que tienen capacidad para recordar a los muertos de los otros, porque al final los muertos fueron muertos de todos.»

3. Pel que fa al títol competencial que atorga a les Corts Generals la competència per regular la matèria, cal destacar que el legislador estatal no ha justificat de forma adequada la seva competència per aprovar una norma bàsica a nivell estatal. Tal com indica clarament el professor Luciano Parejo (*Administración Pública y Memoria Histórica*, 2008), és sorprenent que la Llei «no contenga identificación, o siquiera enunciación, alguna, ni genérica, ni concreta, del título o títulos competenciales constitucionales que otorguen cobertura a su contenido. La explicación, que no su justificación, de este modo de proceder se encuentra sin duda en la combinación de la peculiaridad del objeto de la norma legal –difícilmente reductible a una de las materias en el número 1 del artículo 149 CE–, la alta sensibilidad político-social de las cuestiones

en ella abordadas, la afectación por ellas de la entera comunidad política constituida, la concepción de la regulación como continuación (¿culminación?) de otras previamente ya tomadas y la final aceptación del dictado de la norma legal por todas las fuerzas políticas con representación en las Cortes Generales, no obstante la persistencia de discrepancias de importancia sobre partes substanciales de la concreta regulación que establece.» D'aquesta manera, l'objecte considerat pel legislador s'identifica, com un tot, amb un fi expressament perseguit, que en paraules de Parejo Alonso és «el fomento de la cohesión y solidaridad entre las diversas generaciones de españoles entorno a los principios, valores y libertades constitucionales, fin que, cuando lo es de la política pública complementaria, se expresa en términos más sintéticos pero igualmente de fomento de los valores y principios democráticos».

En l'exposició de motius de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, es diu textualment:

«El espíritu de la reconciliación y concordia, y de respeto al pluralismo y a la defensa pacífica de todas las ideas, que guió la Transición, nos permitió dotarnos de una Constitución, la de 1978, que tradujo jurídicamente esa voluntad de reencuentro de los españoles, articulando un Estado social y democrático de Derecho con clara vocación integradora.

»El espíritu de la Transición da sentido al modelo constitucional de convivencia más fecundo que hayamos disfrutado nunca y explica las diversas medidas y derechos que se han ido reconociendo, desde el origen mismo de todo el período democrático, en favor de las personas que, durante los decenios anteriores a la Constitución, sufrieron las consecuencias de la Guerra Civil y del régimen dictatorial que la sucedió.

»La presente ley quiere contribuir a cerrar las heridas todavía abiertas en los españoles y a dar satisfacción a los ciudadanos que sufrieron, directamente o en la persona de sus familiares, las consecuencias de la tragedia de la Guerra Civil o de la represión de la Dictadura. Quiere contribuir a ello desde el pleno convencimiento de que, profundizando de este modo en el espíritu del reencuentro y de la concordia de la Transición, no son sólo esos ciudadanos de los que resultan reconocidos y honrados sino también la Democracia española en

su conjunto. No es tarea del legislador implantar una memoria colectiva. Pero si es deber del legislador, y cometido de la ley, reparar a las víctimas, consagrar y proteger, con el máximo rigor normativo, el derecho a la memoria personal y familiar como expresión de la plena ciudadanía democrática, fomentar los valores constitucionales y promover el conocimiento y la reflexión sobre nuestro pasado, para evitar que se repitan situaciones de intolerancia y violación de derechos humanos como las entonces vividas.»

4.2. Objecte de la Llei 52/2007, de 26 de desembre

Tal com indica el professor Luciano Parejo, en virtut de l'article 1 de la Llei, l'objecte de la norma és complex i és integrat per les matèries següents:

- a) El reconeixement legal, constitutiu, bé de drets subjectius individuals nous, bé de l'ampliació d'altres ja existents (a favor dels qui varen patir persecució i violència per raons polítiques, ideològiques o de creença religiosa, durant la Guerra Civil i la dictadura).
- b) La promoció de la reparació moral dels titulars dels drets així reconeguts i de la recuperació de la seva memòria personal i familiar.
- c) L'adopció de mesures complementàries destinades a suprimir elements de divisió entre els ciutadans.
- d) L'establiment d'una política pública dirigida a la facilitació del coneixement dels fets i les circumstàncies produïts durant la Guerra Civil i la dictadura i l'assegurament de la preservació dels documents relacionats amb aquest període històric i dipositats en arxius públics.

L'apartat tercer, referit a les mesures sobre els elements de divisió social, és un complement estructural de l'element principal de la norma, és a dir, del reconeixement i ampliació del dret a favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura. L'objecte d'aquest dictamen és determinar quines són les concretes competències i actuacions administratives que es poden adoptar en relació amb els símbols i monuments del franquisme, en concret sobre el monument al creuer de guerra *Baleares* de la Feixina. Per això cal analitzar, a través dels treballs parlamentaris preparatoris, quina és l'autèntica voluntat del legislador sobre la simbologia franquista

en els llocs públics i, un cop vigent la llei, quins són els seus concrets efectes. Qüestions, ambdues, que són analitzades en el proper apartat.

5. Els símbols i els monuments commemoratius de la Guerra Civil o de la dictadura (art. 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre)

L'objecte d'aquesta norma es fonamenta en la necessitat d'establir un criteri concertat i global en relació amb els símbols recordatoris de l'època que va des de la sublevació militar fins a la finalització de la dictadura. En concret, es refereix als objectes o mencions (inclosos escuts, insígnies o plaques) relatius a la Guerra Civil en edificis oficials o en espais públics. Es pretén introduir una mesura per evitar la utilització simbòlica amb finalitat exaltadora del conflicte entre els espanyols i amb la intenció que els ciutadans entenguin els símbols públics com un lloc d'encontre i no d'enfrontament. Per això, la Llei estableix que s'han d'adoptar les mesures necessàries per a la retirada dels símbols quan promoguin la confrontació o s'identifiquin amb la repressió del règim franquista (cal observar que la norma no es refereix als objectes o mencions de la dictadura com a tal), i permet la conservació dels vestigis que tinguin un valor històric, artístic o arquitectònic.

5.1. Antecedents. Treballs parlamentaris

Val a dir que aquesta qüestió, com moltes altres tractades en la Llei 52/2007, de 26 de desembre, fou objecte d'intensos debats en l'àmbit parlamentari; manifestació ben evident de les dificultats per acordar, de forma consensuada, una solució adequada i definitiva a la retirada dels símbols del franquisme de l'espai públic. Així, hem de ressenyar que l'article 17 del Projecte de Llei aprovat pel Consell de Ministres, dedicat als símbols i monuments públics fou objecte d'importantes esmenes i es veié modificat durant la tramitació legislativa en les Corts Generals. En concret, en el projecte de llei remès al Congrés estava previst, a més a més, que quan la retirada de l'element en qüestió no fos procedent, per raons històriques o artístiques, es consideraria col·locar en el mateix lloc, de manera visible, una inscripció o placa que recordés i retés homenatge a totes les víctimes.

Durant el tràmit parlamentari de la Llei es plantejaren diverses iniciatives per tal d'ampliar i modificar la redacció literal d'aquest precepte. D'una banda, es va proposar aclarir els supòsits prevists en la Llei i eliminar les possibles excepcions, per motivacions artístiques o similars, enteses aquestes com un pretext per no aplicar el contingut de l'article (tal com manifestaren, per exemple, els grups parlamentaris Mixt, Basc, d'Esquerra Republicana de Catalunya i d'Esquerra Unida-Iniciativa per Catalunya Verds). D'altra banda, el Grup Parlamentari Popular va presentar una esmena de supressió de l'article 17 del projecte de llei perquè considerava que no hi havia una necessitat de legislar sobre aquesta matèria i, a més a més, perquè excedia l'objecte d'aquesta disposició normativa. En un punt equidistant, cal considerar les esmenes signades pel Grup Parlamentari Català (Convergència i Unió) que proposaven excepcionar la norma relativa a la retirada dels símbols franquistes no només quan concorrien raons artístiques, sinó també en altres d'interès general.

Durant el debat en la ponència i en la comissió es van produir alguns canvis en relació amb el projecte presentat pel Govern. La modificació més substancial d'aquest precepte després del tràmit parlamentari en la comissió fou compatibilitzar el mandat legal de retirar els símbols del franquisme amb el respecte a les competències de les comunitats autònomes i el dret a l'autonomia de les entitats locals. Tampoc podem deixar passar per alt que, a partir d'una esmena del Grup Parlamentari d'Esquerra Unida-Iniciativa per Catalunya Verds, es va incorporar la previsió que estableix l'elaboració, per part del Govern de la Nació amb col·laboració amb les comunitats autònomes i les corporacions locals, d'un cens complet de vestigis de la dictadura i de la Guerra Civil. Finalment, en el dictamen de la comissió, per tal d'igualar el tractament dels símbols del franquisme en l'espai públic, s'acordà incloure l'elaboració d'aquest catàleg a l'efecte d'aplicar les exempcions previstes per a la retirada dels objectes i les mencions commemoratives exaltadores de la Guerra Civil i del franquisme. En qualsevol cas, aquestes mesures previstes en relació amb aquests objectes «están sustentadas en el principio de evitar toda exaltación de la sublevación militar, de la guerra civil y de la represión de la mencionada dictadura», tal i com s'indica en el Diari de Sessions del dia 17 d'octubre de 2007, on es transcriu el debat que va tenir lloc a la Comissió Legislativa.

Durant el tràmit parlamentari en el Senat es van presentar dues propostes de veto i 111 esmenes, manifestació evident de la manca d'acord polític en els elements substancials

de la norma. D'una banda, el Grup Parlamentari Entesa Catalana de Progrés formula una proposta de veto sobre la base de 16 punts, si bé sintetitzà que «la piedra de toque debería haber sido el reconocimiento de las víctimas como sujetos de derecho y, el corolario, la anulación de todas las sentencias de los consejos de guerra y de los tribunales especiales de represión del régimen franquista, así como la restitución de la mejor manera posible a todas la víctimas de todos sus bienes». D'altra banda, el Grup Parlamentari Popular presentà una proposta de veto perquè, al seu entendre, el projecte de llei era innecessari, irrellevant i perquè abans d'aprovar-se havia produït una divisió en la societat espanyola. Cap de les dues propostes no va prosperar, però novament es van plantejar diverses esmenes relatives a l'article dedicat als símbols del franquisme. Així, el Grup Parlamentari Entesa Catalana de Progrés va proposar una major concreció en l'obligació de retirar-los i, a més a més, establir-ne un termini. I, pel Grup Mixt, el senador Sampol i Mas va formular una esmena per suprimir l'apartat dedicat a les exempcions a la retirada de la simbologia franquista, en la qual s'al·legava que aquests monuments havien de desaparèixer de la via pública, tal com ha succeït a Alemanya o Itàlia amb els símbols del feixisme (*Boletín Oficial de las Cortes Generales, Senado*, 28 de novembre de 2007).

Finalment, tal com ja s'ha dit, en el Ple del Senat del dia 10 de desembre de 2007 el projecte es va sotmetre a votació i va obtenir 127 vots a favor i 119 en contra. La iniciativa no va comptar amb el suport ni del Partit Popular ni d'Esquerra Republicana de Catalunya.

5.2. Objecte de l'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre

Com hem indicat abans, l'article aquí analitzat tracta de regular la presència recordatòria en els espais públics dels vestigis de l'època, que van des de la sublevació militar fins a l'acabament de la dictadura, a partir dels principis generals establerts, clarament, en l'exposició de motius de la llei que s'analitza:

«Se establecen, asimismo, una serie de medidas (arts. 15 y 16) en relación con los símbolos y monumentos conmemorativos de la Guerra Civil y la Dictadura, sustentadas en el principio de evitar toda exaltación de la sublevación militar, de la Guerra Civil y de la represión de la Dictadura, en

el convencimiento de que los ciudadanos tienen derecho a que así sea, a que los símbolos públicos sean ocasión de encuentro y no de enfrentamiento, ofensa o agravio.»

En aquest precepte (i també en els articles 16 i 17 de la Llei) es pretén, en paraules del professor Luciano Parejo, «igualar *pro futuro*, a los efectos de la memoria colectiva, la presencia recordatoria en la vida colectiva de los vestigios de la época que va de la sublevación militar hasta la finalización de la Dictadura. La lógica de esta igualación responde a tres ideas fundamentales: *i)* la eliminación de todo elemento de conmemoración exaltadora de hechos antiéticos del orden constitucional basado en la reconciliación; *ii)* el impedimento de la utilización de los bienes inmuebles con dimensión simbólica con tal finalidad de conmemoración exaltadora; e *iii)* la conservación, no obstante, de los vestigios cuando así se justifique.»

5.2.1. Mesures dirigides a la retirada dels escuts, insígnies, plaques i altres objectes o mencions commemoratius exaltadors

a) El primer element destacable de l'article 15 és que no estableix l'obligació de les administracions públiques de retirar tots els objectes i monuments de l'època franquista. En efecte, tal i com està redactat el precepte no hi ha l'obligació directa per part de les autoritats centrals, municipals i autonòmiques per a l'eliminació completa dels vestigis del règim anterior. La finalitat de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, en el capítol dedicat als símbols i als monuments commemoratius de la Guerra Civil o de la dictadura, és un altre: pretén establir unes mesures uniformes per retirar els elements commemoratius de l'exaltació de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura. Per això, l'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, fixa un mandat d'actuació positiva dirigit tant a les administracions públiques com als particulars per al compliment de l'objecte de la norma. En concret, aquest precepte preveu que les administracions públiques –generals, autonòmiques o locals–, en l'exercici de les seves competències, prenguin les mesures oportunes per retirar, quan pertoqui, els símbols i els monuments commemoratius de la Guerra Civil i de la dictadura.

Tanmateix, això planteja immediatament el següent interrogant: quan pertoca, d'acord amb l'article 15 de la Llei 52/2007, procedir a la retirada dels símbols franquistes? La resposta ve donada pel propi article 15 de la norma legal, en un sentit que en gran part ja ha quedat apuntat. Al marge ara de l'excepció prevista en l'apartat 2 de l'article 15, sobre la qual incidirem un poc més endavant, és evident que la clau del precepte es troba en el seu apartat primer, on s'estableix, a mode de regla general, un mandat dirigit a totes les administracions públiques per tal que procedeixin a la retirada dels escuts, insígnies i altres elements que s'assenyalen commemoratius de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura. Ara bé, com es dedueix fàcilment del mateix text de la norma, el mandat que es dirigeix a les administracions implicades no té per objecte la retirada de qualsevol símbol commemoratiu dels episodis històrics que es citen, és a dir, qualsevol element que faci memòria o doni record de l'etapa franquista, sinó únicament d'aquells en què concorre un factor addicional: el de tenir un significat o funcionalitat exaltadora dels fets assenyalats, o, dit en paraules del diccionari de la Reial Acadèmia de la Llengua, el de tenir el propòsit d'atorgar grandesa, honor o un elevat valor a aquells fets. Aquesta és una conclusió que resulta directament del tenor literal de l'article 15.1, però que a més a més ve avalada per la finalitat que, segons explica l'exposició de motius de la llei (vegeu el paràgraf transcrit més amunt), persegueix la norma: «evitar toda exaltación de la sublevación militar, de la Guerra Civil y de la represión de la dictadura». Així doncs, com deiem, no tot element commemoratiu haurà de ser objecte de les mesures que contempla la llei, sinó només aquells que, pel seu contingut o altres circumstàncies, tinguin la virtualitat exaltadora que proscriu o tracta d'evitar el precepte legal.

No és possible fer una lectura distinta del precepte, doncs, aleshores, la interpretació de la norma aniria clarament en contra de la seva finalitat. I no només això, sinó que també aniria en contra del seu tenor literal, deixant sense significat, per buida de contingut, l'expressió «d'exaltació» que incorpora l'article 15.1. En efecte, quin sentit tindria llavors l'expressió si se interpretés que qualsevol element commemoratiu del franquisme ha de ser, pel sol fet d'estar lligat al record d'una etapa o fets determinats, objecte de les mesures que prescriu la llei? Vol dir això, en conseqüència, que des del punt de vista de la Llei 52/2007 és perfectament admissible l'existència de símbols o altres elements del franquisme que, per no tenir un sentit exaltador, hagin de ser mantinguts. O, al menys, no hagin de quedar sotmesos al deure d'actuació que l'article

15.1 imposa a les administracions públiques. Aquesta és, exactament, la conclusió que ve a confirmar la primera de les excepcions que recull l'apartat 2 de l'article 15, en excloure de la regla general de l'apartat 1 els elements que siguin «d'estricta record privat, sense exaltació dels enfrontats». En realitat, com es pot comprovar, no hi ha aquí una vertadera excepció, sinó que més aviat l'exclusió de les mesures de l'apartat 1 ve motivada per la no concurrència del supòsit de fet («exaltació») al qual la norma legal vincula la seva posada en joc.

Arribats a aquest punt, la pregunta que ens havíem fet més amunt queda ara convertida en un nou interrogant: quan es pot afirmar que un determinat símbol o altre objecte és «commemoratiu d'exaltació, personal o col·lectiva, de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura»? Quin contingut ha de tenir el símbol, o quines circumstàncies han de coincidir, per tal que se li pugui atribuir aquesta significació? Com es pot imaginar, la resposta en aquest cas no és tan senzilla com en l'anterior. I això per una raó molt fàcilment entenedora: l'article 15.1 vincula el desplegament de tota la seva força prescriptiva a un concepte el significat del qual difícilment admet formulacions generals o «apriorístiques». Com ja hem vist abans, la posada en joc de les mesures que contempla la Llei 52/2007 depèn d'un factor essencial: que els símbols o referències implicades tinguin o no un sentit «d'exaltació» de la revolta militar i dels posterior fets dels franquisme. Tanmateix, com acabem de dir, determinar en termes generals quins elements commemoratius del franquisme tenen o no tenen aquella vocació exaltadora constitueix una tasca notablement complicada. I això pel fet de que la llei empra, per a la formulació del supòsit de fet de la norma, allò que en llenguatge jurídic es coneix com a «concepte jurídic indeterminat». És a dir, un concepte indeterminat (no identificatiu inequívocament d'una sola realitat) en la formulació general i abstracta de la norma, però determinable en cada cas concret d'aplicació pràctica d'aquesta.

Això vol dir, doncs, que la tasca a fer no ha de ser tant la de donar una resposta general a l'interrogant que ens havíem plantejat com la de tractar de determinar si en el cas concret que ens ocupa, això és, el que es refereix al monument ubicat a la Feixina, pot afirmar-se o no que aquest monument té un sentit o significat commemoratiu «d'exaltació» del franquisme. La resposta, tanmateix, tampoc és senzilla, perquè no oblidem que a l'hora de precisar el significat d'aquesta expressió hi entren en joc

elements que no són estrictament jurídics. Encara que des de fa temps la millor doctrina administrativa (García de Enterría i Fernández González, *Curso de Derecho Administrativo*) s'ha encarregat de posar de manifest la diferència entre la tècnica dels conceptes jurídics indeterminats i la de la discrecionalitat administrativa, hi ha un element compartit en ambdós casos que resulta decisiu: tant en un supòsit com en l'altre l'aplicació de la norma deixa un marge subjectiu d'apreciació. I encara més important, tant en un supòsit com en l'altre es fa necessari, per cobrir aquest marge d'apreciació, posar en joc criteris extrajurídics. D'aquí, per tant, la dificultat de resoldre l'interrogant plantejat des d'una perspectiva estrictament jurídica. O dit d'una altra manera, la impossibilitat de respondre a la pregunta formulada des de criteris purament jurídics, perquè el mateix article 15 remet, a efectes de la determinació del supòsit de fet de la norma, a elements de judici que tenen una distinta naturalesa. Des d'aquest punt de vista, doncs, s'han d'entendre les consideracions o circumstàncies que s'exposen més endavant, en l'apartat 6 d'aquest informe, com a criteris que poden ajudar a fixar una posició respecte a la inclusió o no del monument de la Feixina dintre del supòsit de fet de l'article 15 de la Llei 52/2007.

b) L'objectiu de la Llei abasta els objectes i mencions (inclosos els escuts, les insígnies i les plaques) de commemoració exaltadora de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura (art. 15.1). S'ha d'entendre, tal i com interpreta el Dr. Parejo Alfonso, que la previsió afecta els béns mobles i immobles, en tot o en part, essent indiferent la seva naturalesa, pública o privada, sempre que tinguin una repercussió en la vida col·lectiva. Cal tenir present, també, que les mesures van encaminades no a la destrucció, sinó a la retirada de l'espai públic dels objectes i mencions indicats, precisament per eliminar la dimensió simbòlica dels elements de commemoració exaltadora.

c) La Llei preveu també, la conservació dels elements que tinguin un valor artístic o arquitectònic. Concretament, estableix que les mesures de retirada no s'aplicaran als objectes i les mencions quan concorrin un dels dos requisits següents (art. 15.2):

- Ser d'estricta record privat i no exaltar cap dels enfrontats per la Guerra Civil.
- Concórrer en les referències raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per la llei.

Així doncs, sembla que la Llei 52/2007 estableix dues excepcions a la regla general, en la mesura que inhabilita el mandat de retirada dels símbols en qualsevol dels dos supòsits que defineix l'apartat 2 de l'article 15. Tanmateix, com ja hem destacat abans, el primer supòsit no constitueix pròpiament una excepció, sinó que més aviat descriu un cas de no concurrència del supòsit de fet de la regla general. Quant al segon supòsit, aquí sí que estam davant una vertadera excepció, l'efecte de la qual és justament el manteniment d'aquells símbols que, tot i poder ser considerats commemoratius d'exaltació del franquisme, gaudeixen d'uns valors artístics, arquitectònics o artísticoreligiosos protegits per la llei. No és estrany, vist el sentit d'aquesta darrera excepció, que hagi donat lloc a un intents debat sociopolític. En concret, la previsió ha estat posada en entredit pels que defensen una actuació més directa de l'Administració pública en relació amb els símbols del franquisme. Així, Jesús de Andrés Sanz manifesta que «No se trata de tomar decisiones fundadas en: cuestiones estéticas (el posible atractivo, o no, de las estatuas o monumentos), argumentos históricos (la relación, o ausencia de relación, de los homenajeados con el municipio o lugar; su importancia como personajes históricos; etc.), o razones artísticas (su calidad, o mediocridad, como obras de arte). El asunto sobrepasa estas dimensiones, siendo la simbólico-política (ya que ella es la que genera problemas) la que debe valorarse de manera principal. Las tres cuestiones aledañas (estéticas, históricas o artísticas) pueden considerarse, en su caso, a la hora de definir el destino futuro de los símbolos y monumentos, pero no condicionar por sí mismas el qué hacer con ellos.» Aquesta mateixa postura és compartida per la Dra. Capellà i Roig que, en el seu «Informe sobre la retirada de la simbologia franquista d'acord amb la Llei 52/2007, de 26 de desembre», no considera «justificada la invocació de raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per la llei» en el cas del monument al creuer de guerra *Baleares*.

No obstant les opinions anteriors, no pareix que el sentit de la voluntat legal pugui posar-se en dubte, havent de quedar ara al marge tota mena de consideracions relatives als encerts o desencerts de la llei. Qualsevol pronunciament sobre la qüestió que ens ocupa és evident que s'ha de plantejar en termes *de lege data*, i no *de lege ferenda*. A més a més, no cal perdre de vista que les previsions de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, en relació amb els monuments i símbols del franquisme es fonamenten a evitar l'exaltació de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la

dictadura. I, per tant, és coherent amb aquest esperit la previsió de l'exempció a la norma general quan es tracti d'elements protegits legalment. Caldrà esbrinar, doncs, quins són els valors artístics o arquitectònics que poden determinar, per la seva rellevància, la posada en joc de l'excepció prevista en el article 15.2 de la llei. Però sembla, aleshores, que ens trobam novament amb la dificultat que suposa la utilització per part de la llei de conceptes de significat imprecís. Tanmateix, la situació aquí no és exactament la mateixa que havíem vist en examinar l'article 15.1, perquè en aquest cas la norma estableix un clara remissió a la normativa legal aplicable. Vol dir això, per tant, que qualsevol valor artístic o arquitectònic no és vàlid per a posar en joc l'excepció, sinó únicament els que siguin objecte de protecció per part de la llei. En definitiva, dit en paraules del professor Parejo Alfonso, «la exigencia de protección por ley remite aquí, obviamente, a la normativa sobre el patrimonio histórico español (sea la Ley 16/1985, de 25 de junio, sea la correspondiente Ley de la Comunidad Autónoma, y de acuerdo con ésta y en su caso, la normativa local)». Convé precisar, en tot cas, que la remissió que l'article 15.2 fa a la «lleï» no s'ha d'entendre com a una reserva absoluta, en el sentit de que només puguin entrar dintre de l'àmbit de l'excepció aquells símbols el valor dels quals i la protecció dels quals hagi estat expressament establerta per llei formal. Aquest no és el sentit que s'ha donat al precepte de la Llei 52/2007, sinó un altre distint, el que va en la línia de les paraules del professor Parejo Alfonso, segons les quals s'exigeix únicament la presència de valors artístics o arquitectònics reconeguts i protegits «d'acord» amb la llei. És a dir, no és necessari que el règim de protecció s'hagi imposat directament mitjançant una llei, sinó que basta en principi que tal règim derivi de les previsions contingudes en la corresponent normativa legal sobre protecció del patrimoni. D'aquí, precisament, la referència particular que l'autor citat fa a la normativa local, entre la qual cobra una rellevància especial la que s'articula a través dels instruments de planejament urbanístic.

5.2.2. La mesura d'inventari de vestigis en relació amb l'article 15.3 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre

Malgrat que l'article 15.2 limita l'aplicació de l'excepció als béns els valors dels quals siguin objecte de protecció legal, la veritat és que aquesta remissió a la normativa legal sobre protecció del patrimoni no pot evitar que subsisteixi un nivell d'incertesa notable a l'hora de voler identificar, de manera individual, quins són els elements que s'han de

considerar emparats per la referida excepció. La Llei 12/1998, de 21 de desembre, de patrimoni històric de les Illes Balears, principal destinatària en el nostre cas de la remissió feta per la norma estatal, dona bona mostra de la raó d'aquesta afirmació. Si s'observa el contingut de la citada llei autonòmica, podrà observar-se perfectament que en ella concorren –de igual manera que succeeix amb la Llei 16/1985, del patrimoni històric espanyol– dos nivells de protecció clarament diferenciats. Per emprar una terminologia ja coneguda (Masot Tejedor, *Comentaris a la Llei del patrimoni històric de les Illes Balears*), cal parlar d'una protecció genèrica, o de baixa intensitat, i d'una protecció específica, o d'alta intensitat. En aquest darrer cas, que sens dubte és el més rellevant, estam parlant de la protecció que s'articula a través de la inclusió dels béns en qüestió en alguna de les categories o figures específiques de protecció que estableix la llei. Concretament, són dues: la dels béns d'interès cultural (BIC), la més significativa, i la dels béns catalogats (en el Catàleg Insular del Patrimoni Històric). Tant en un cas com en l'altre, la declaració d'un bé com a BIC o la seva catalogació, impliquen el desplegament automàtic del règim específic i especialment intens de protecció que estableix la Llei 12/1998 per a una i altre categories. I no només això, sinó que, més important encara, suposen la identificació precisa del bé objecte de protecció, amb la corresponent descripció dels valors que motiven tal protecció. En aquests supòsits, per tant, no hi ha cap dificultat a l'hora d'aplicar l'excepció de l'article 15.2 de la Llei 52/2007, doncs tant el bé protegit com els valors determinants de la seva protecció es troben perfectament individualitzats. Hi ha hagut, per dir-ho d'alguna manera, un acte previ de reconeixement formal dels seus valors. El mateix succeeix en un altre supòsit distint que, malgrat passar més desapercebut en el text de la Llei 12/1998, té també una rellevància fonamental: ens referim al supòsit dels béns protegits a través dels instruments de planejament urbanístic. També en aquest cas hi ha una identificació precisa del bé objecte de protecció i dels seus valors, que es tradueix en la inclusió formal del bé dintre del corresponent catàleg municipal i en la subjecció a les corresponents normes de protecció establertes pel planejament. A aquest supòsit es refereix justament l'article 38 de la Llei 12/1998, quan disposa que «els instruments d'ordenació urbanística d'àmbit municipal fixaran les mesures primàries d'identificació, de protecció i de conservació dels béns immobles integrants del patrimoni històric». En tot cas, no convé confondre els béns catalogats que formen la categoria específica de protecció de la Llei 12/1998, que abans hem mencionat juntament amb els BIC, amb els béns catalogats per la normativa urbanística municipal. Es tracta de dues categories

paral·leles, però que no tenen connexió, i només els primers són objecte del règim de protecció d'alta intensitat que dissenya la Llei autonòmica. Això no vol dir, tanmateix, que un bé no pugui pertànyer a les dues categories.

Com acabem de veure, en fi, la Llei 12/1998 preveu tres supòsits o tres mecanismes específics per a la protecció dels béns integrants del patrimoni històric. I en tots tres supòsits, això és el que hem volgut destacar, tant el bé protegit com els valors que el caracteritzen, queden identificats d'una manera precisa. Són tres supòsits, doncs, que no plantejen cap dificultat des del punt de vista de l'aplicació de la Llei 52/2007, en la mesura que eliminen qualsevol incertesa a l'hora de posar en joc l'excepció de l'article 15.2. Ara bé, amb això no es solventen tots els problemes, perquè, tal com ja havíem dit abans, la Llei 12/1998 a més del règim de protecció específica preveu un règim de protecció genèrica. És a dir, un règim que s'aplica a tots els bens que intrínsecament tenen valors patrimonials, independentment de que hagin estat objecte o no d'una declaració formal individualitzada. Podriem dir que es tracta, d'alguna manera, d'un règim de protecció comú, que s'aplica a tots aquells béns que, segons l'article 1.2 de la Llei 12/1998, formen el patrimoni històric de les Illes Balears, encara que els seus valors no hagin estat objecte de reconeixement formal a través de la inclusió en algunes de les categories o mecanismes de protecció específica que preveu la llei (BIC, catalogació en el Catàleg Insular del Patrimoni Històric o catalogació pel planejament urbanístic). Aquesta és la conclusió, fet i fet, que es desprèn del text de la Llei 12/1998, que defineix en un termes considerablement amples els béns que integren el patrimoni històric de les Illes Balears: «tots els béns i valors de la cultura, en qualsevol de les seves manifestacions, que revelen un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, històricoindustrial, paleontològic, etnològic, antropològic, bibliogràfic, documental, social, científic i tècnic per a les Illes Balears». I no només això, sinó que a la vegada preveu unes mesures de protecció, les del capítol I del títol II (arts 22 a 25), que s'apliquen per igual a tots els béns del patrimoni històric, sense necessitat de la prèvia catalogació o la declaració com a BIC. Tot això significa, doncs, que des de la perspectiva de la Llei 12/1998 el conjunt dels béns que formen el patrimoni històric de les Illes Balears no coincideix necessàriament amb la suma dels béns catalogats i declarats BIC. O dit d'una altra manera, que hi pot haver béns d'interès patrimonial, per raó dels seus valors artístics, arquitectònics, etcètera, que no formin part de cap de les categories de protecció previstes per la llei.

És obvi, aleshores, que aquesta circumstància dificulta notablement la delimitació de l'àmbit d'aplicació de l'excepció prevista en l'article 15.2 de la Llei 52/2007, en la mesura que s'està admetent l'existència de béns dotats de valors «protegits legalment» que, això no obstant, no van precedits d'un acte singular de reconeixement. Com es poden llavors identificar aquests béns? Com es pot reduir el marge d'incertesa que deixa el text de l'article 15.2? La solució, com s'haurà imaginat, passa necessàriament per la previsió de l'article 15.3, és a dir, per l'elaboració de l'inventari de vestigis que senyala aquesta norma, la funció del qual, justament, és la de concretar el radi d'acció de l'excepció legal. Això és exactament el que diu l'article 15.3 de la Llei 52/2007, quan disposa l'elaboració d'un catàleg de vestigis relatius a la Guerra Civil i la dictadura «als efectes previstos en l'apartat anterior». Com ha dit el professor Parejo Alfonso, a «la precisión de la zona de incertidumbre [...] sirve la previsión de la catalogación de los vestigios que se contiene en el artículo 15.3. Pues es claro que, dada su formulación, cualquiera de los requisitos en el caso concreto requiere un pronunciamiento expreso sobre su concurrencia en el caso concreto en función [...] de la legislación de pertinente aplicación». El que ens està dient aquest autor, així doncs, és que l'aplicació de l'excepció de l'article 15.2 exigeix un previ acte formal d'identificació del bé en qüestió i de reconeixement dels valors que puguin justificar la seva exclusió de la norma general de l'apartat 1. Però també ens està dient, alhora, que aquest acte d'identificació no necessàriament s'ha de produir pels conductes procedimentals previstos en la normativa específica sobre protecció del patrimoni històric, sinó que pot venir donat a través del mecanisme singular que, amb aquesta finalitat, preveu la Llei 52/2007. És a dir, pot també venir donat a través de la inclusió del bé en el catàleg de vestigis que preveu l'article 15.3 d'aquesta llei. És en aquest sentit, fet i fet, que el reconegut administrativista ha afirmat que «es la inclusión en este catálogo, pues, la que establece definitivamente, para un determinado objeto o mención, su excepción del deber legal de retirada». En tot cas, convé fer una puntualització important, i és que no hi ha que oblidar que la Llei 52/2007 limita la possibilitat d'excepció a aquells béns en què concorrin raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses «protegides per la llei». Per tant, això vol dir que la inclusió en el catàleg, en la mesura que aquest fet determinarà la posada en joc de l'excepció, ha de quedar necessàriament restringida als béns que siguin objecte de protecció d'acord amb la legislació sobre patrimoni històric. O per dir-ho amb unes altres paraules, que només podran incorporar-se al catàleg els

béns que formin part, de conformitat amb la Llei 12/1998, del patrimoni històric de les Illes Balears. Però com ja hem vist, la llei autonòmica recull definició prou àmplia del concepte, que en absolut té un caràcter formalista. Per tant, no hi ha d'haver cap impediment legal per poder incorporar al catàleg de l'article 15.3 de la Llei 52/2007 béns d'interès patrimonial que, tanmateix, no han estat declarats BIC, ni inclosos en el Catàleg Insular del Patrimoni Històric, ni tan sols protegits mitjançant el planejament urbanístic.

5.3. Conclusió sobre el mandat contingut de l'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre

Arribats a aquest punt, d'acord amb la tesi mantinguda fins ara, per interpretar adequadament el significat de l'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, cal modificar l'ordre dels axiomes continguts en el precepte:

a) En primer lloc cal confeccionar el catàleg a què es refereix l'apartat 3 del dit article, amb la participació del Govern de la Nació i les autoritats autonòmiques i locals. Es tracta, doncs, d'elaborar una llista complet amb les descripcions i la història de cadascun dels vestigis de l'època.

b) Una vegada completat el catàleg s'haurà de decidir quins dels elements que s'hi contenen presenten particularitats artístiques, històriques o arquitectòniques dignes de ser considerades a l'efecte d'eximir del mandat establert pel legislador (art. 15.2).

c) Sobre la base de les raons abans esmentades, s'haurà de decidir quins dels elements inclosos en el catàleg han de ser retirats, neutralitzats o conservats, i s'hauran de retirar tots aquells elements de commemoració exaltadora de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura que no estiguin protegits (art. 15.1).

5.4. Actuacions del Govern de la Nació en compliment del mandat legal previst a l'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre

A dia d'avui no existeix el catàleg complet de vestigis de l'època que permeti adoptar mesures concretes en relació amb aquest punt i que, per tant, permeti fixar amb caràcter

general quins són els objectes i les mencions compresos en la clàusula d'exclusió legal. No obstant això, ja s'han donat algunes passes per donar compliment al que disposa la llei de reparació en relació amb la retirada dels símbols del franquisme en els béns de l'Administració General de l'Estat i els seus organismes públics dependents. En concret, per Acord del Consell de Ministres de 31 d'octubre de 2008 es van aprovar unes instruccions per a la retirada dels elements previstos a l'article 15.1 de la Llei 57/2007, de 26 de desembre. En concret, es va decidir que una comissió tècnica d'experts, constituïda a l'efecte pel Ministeri de Cultura, hauria de valorar els supòsits determinants de l'excepcionalitat en la retirada dels símbols del franquisme, partint de la concurrència de valors històrics, artístics (o artísticoreligiosos) o tècnics en relació amb un catàleg de béns qualificats d'interès cultural.

La comissió es va crear mitjançant l'Ordre CUL/459/2009, de 19 de febrer (BOE núm. 51, de 28 de febrer) i és integrada per 16 membres, que s'han repartit el treball en diferents subcomissions, les quals hauran de valorar la concurrència d'alguna de les circumstàncies següents:

- «a) Significado histórico: símbolos con significado histórico y arquitectónico y que estuvieran previstos en el proyecto original de construcción del inmueble, siempre y cuando estén incluidos en la propia declaración de bien de interés cultural.
- »b) Valor artístico o artístico-religioso: símbolos de alto valor artístico o artístico-religioso y que formen parte del bien de interés cultural y así haya sido reconocido en su declaración.
- »c) Criterios técnicos: Símbolos que constituyan un elemento fundamental de la estructura del inmueble cuya retirada pudiera poner en peligro la estabilidad del mismo o cualquier otro aspecto relativo a su adecuada conservación.»

Com ja s'ha dit, l'àmbit de treball de la comissió esmentada se centra únicament en els vestigis existents en els béns adscrits a l'Administració General de l'Estat, sens perjudici de la necessitat que les comunitats autònomes i les administracions locals adoptin les mesures adequades, amb la col·laboració del Govern, per valorar els vestigis que s'hi adscriuen.

6. Aplicació de l'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, al monument dedicat a les víctimes del creuer de guerra *Baleares*

L'objecte del present dictamen se centra en l'articulació de mesures adients sobre aquest espai públic, en compliment del que disposa la Llei per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui varen patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura. Cal insistir, tanmateix, en l'esperit de la norma, sustentat en la cohesió, la solidaritat, el respecte al pluralisme i la defensa pacífica de totes les idees. En efecte, la Llei 52/2007, de 26 de desembre, és una norma que reconeix totes les víctimes sense discriminació, perquè totes són víctimes innocents d'un enfrontament sense sentit. No és possible, doncs, oposar unes víctimes a unes altres, perquè cal reconèixer totes les atrocitats que es varen produir durant la guerra i la posterior dictadura, si bé, en particular, cal atendre de manera especial les víctimes que no han estat reconegudes. Arribats a aquest punt, podem extreure les conclusions següents:

a) L'article 15 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, no obliga a la retirada de tots els elements i monuments erigits durant el franquisme, sinó que disposa un mandat a les administracions competents per a l'adopció de les mesures necessàries per eliminar aquells elements commemoratius exaltadors de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió franquista.

El monument al creuer de guerra *Baleares* és, efectivament, un símbol de l'època del franquisme. És evident, doncs, que, en el seu moment, fou la representació de la magnificència i de la voluntat de perdurabilitat del règim. Però no cal oblidar que també és un monument finançat, en part, directament per la ciutadania en record a les víctimes de la guerra, víctimes al cap i a la fi d'una confrontació injusta i injustificable. Precisament per això, i al marge de les consideracions artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses sobre el monument al creuer de guerra *Baleares*, es pot considerar que aquest no està immers en la categoria general d'elements commemoratius exaltadors de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió franquista que han de ser retirats. I això se sustenta, almenys, en dues consideracions de caràcter general:

1. Quan en diferents seus es parla dels símbols del franquisme i de la retirada d'elements commemoratius de l'exaltació del règim franquista es fa referència diferents elements, entre els qual no s'esmenta el monument a les víctimes del *Baleares*. A títol d'exemple, en les preguntes que el diputat d'Iniciativa per Catalunya en el Congrés, Joan Herrera, registrà en la Mesa de la Cambra Baixa reclamà la retirada de vestigis que estan situats a Andalusia (12), Madrid i Canàries (6 en cada comunitat), Comunitat Valenciana (4), Catalunya, Extremadura, Galícia i Castella-la Manxa (3 en cadascuna), Astúries (2) i País Basc, Múrcia i La Rioja (1 a cada comunitat). En un dels principals i més recents estudis sobre la presència simbòlica del règim anterior a Espanya, que du per títol «Los símbolos y la memoria del Fraquismo» (*Estudios de progreso. Fundación Alternativas*, núm. 23, 2006), del professor Jesús De Andrés Sanz, es conté una taula amb els principals monuments franquistes (pàg. 28) i en el qual s'esmenten monuments de Ceuta, Burgos, Soria, Valladolid, Madrid, Santoña, Cadis, Granada, A Coruña, Pamplona i Segovia. No consta, per tant, referència al monument sobre el creuer de guerra situat a la Feixina de Palma.

2. D'altra banda, les diferents iniciatives polítiques que fins a dia d'avui s'han adoptat en relació amb el monument al creuer de guerra *Baleares* se situen en la línia de neutralitzar el valor simbòlic del monòlit situat a la Feixina, amb l'aprovació d'una declaració per contextualitzar-lo (tal i com s'ha indicat en els antecedents). Resulta especialment significativa la proposta d'acord, subscripta pel grup municipal d'Esquerra Unida-Els Verds de l'Ajuntament de Palma, que planteja la particularitat del creuer *Baleares* per tractar-se d'un «homenatge a les víctimes innocents d'uns dels episodis més lamentables de la guerra civil de 1936. En aquest sentit, allò més raonable és trobar una solució que ni passi per la retirada del monument ni passi per exposar-lo en els mateixos termes que ho varen fer les institucions franquistes.»

És important, doncs, insistir en la particularitat del cas que ens ocupa, i que el fa diferent d'altres monuments i símbols del franquisme. El monòlit dedicat al creuer *Baleares* és un monument en memòria d'unes víctimes de l'enfrontament militar que mereixen el mateix respecte i reconeixement que qualsevol altra víctima de la violència. És cert que la Llei 52/2007, de 26 de desembre, té com objectiu la reparació especial dels qui no varen rebre cap tipus de compensació durant el franquisme i que foren represaliats en els anys que va durar la dictadura. Però no deixa de ser una llei

integradora i no excloent en favor de totes les víctimes que patiren injustament les conseqüències i les atrocitats de la guerra. Resulta, per tant, de difícil encaix en la Llei retirar un monument dedicat a unes víctimes de guerra civil (les que varen morir en el bombardeig al *Baleares*) sota el pretext que aquestes ja foren reparades durant la dictadura. D'altra banda, transcendent una perspectiva estrictament ideològica, caldria plantejar quin tipus de reparació pot aportar als qui patiren persecució i violència durant la Guerra i el franquisme la retirada d'un monument en homenatge a unes víctimes del conflicte civil.

Dit tot això, tanmateix, convé afegir que si bé és cert que la finalitat integradora que persegueix la Llei 52/2007 és perfectament compatible amb el manteniment del monument de la Feixina, això no implica necessàriament que aquest hagi de quedar intacte. Al contrari, l'objectiu de contextualitzar el monument, de rebaixar la càrrega simbòlica que pogués tenir en el seu moment, durant el franquisme, pot exigir la incorporació de nous elements o l'eliminació d'alguns dels originaris, sempre i quan, en aquest darrer cas, es tracti d'elements que no tenen un sentit purament commemoratiu sinó que, fins i tot en el context actual, tenen una significació clara d'exaltació de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura. Ja hem dit abans, en un altre moment, que la norma de l'article 15 de la Llei 52/2007 es projecta tant sobre els béns mobles com sobre els immobles. I que la afectació pot ser total o parcial. És a dir, que no cal pensar que la Llei afecta en tot o no afecta en res a un determinat símbol, sinó que la incidència ho pot ser només en una part de l'element. Des d'aquest punt de vista, aleshores, si bé creiem, com ja ho hem manifestat més amunt, que el monument a les víctimes del *Baleares* no està immers en la categoria general d'elements commemoratius exaltadors de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió franquista i que, per tant no, és obligada la mesura legal de la retirada, això no significa que el manteniment del monument ho hagi de ser en unes condicions exactament iguals a les originàries. Cal pensar, doncs, en la possibilitat de manteniment del monument amb algunes innovacions que facin possible que aquest tingui, vertaderament, el sentit d'element commemoratiu de les víctimes, les del creuer de guerra *Baleares*, que mereixen igual record que totes les altres de la Guerra Civil. Amb aquest propòsit, justament, podria combinar-se el manteniment del monument amb la retirada d'alguns dels seus elements accessoris que, aquests sí, mostren una significació més exaltadora.

Tal seria el cas, en concret, de les inscripcions en les que es qualifica de «heroes» a les víctimes del *Baleares* o s'exclama «Gloria a la Marina Nacional».

b) En el cas que el monument es considerés, sense més, un element commemoratiu d'exaltació de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió franquista, caldria considerar si està immers o no en alguna de les excepcions plantejades en el segon apartat de l'article 15. En concret, si hi concorren raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per la llei. L'exclusió requereix, per tant, un pronunciament exprés per part de l'Administració competent en la protecció dels béns culturals o de l'ordenació territorial i urbanística. Des del punt de vista de la Llei 12/1998 i, particularment, des del punt de vista del règim de protecció d'alta intensitat que aquesta norma estableix, és fàcil afirmar que el monument de la Feixina no constitueix un element en el que hi concorrin «raons artístiques, arquitectòniques o artísticoreligioses protegides per la llei». Ni ha estat declarat BIC ni figura inclòs en el Catàleg Insular del Patrimoni Històric. I tampoc el planejament urbanístic municipal de Palma dedica al monument cap atenció específica. La Feixina està qualificada com a sistema general d'espais lliures (parcs i jardins públics), sotmesa a la normativa general que el planejament urbanístic estableix per a aquest tipus de sistemes (EL1d). Però no hi consta, dintre del conjunt de la Feixina, que el monument en concret estigui sotmès, a més a més, a les normes de protecció del patrimoni que estableix el pla general d'ordenació urbana de Palma. En resum, el monument dedicat a les víctimes del creuer de guerra *Baleares* no constitueix per al planejament urbanístic un element de valor patrimonial. I per això, no està inclòs en el corresponent catàleg municipal.

Tot l'anterior, tanmateix, no ens pot portar de manera directa a afirmar que el monument de la Feixina s'ha de considerar necessàriament fora de l'àmbit d'aplicació de l'excepció de l'article 15.2 de la Llei 52/2007. Perquè, com ja hem dit en un altre moment, els instruments específics de protecció que preveu la Llei autonòmica 12/1998 no esgoten, des del punt de vista de llei estatal, els instruments hàbils per fer efectiu l'acte de reconeixement formal i exprés dels valors que han de reunir els elements susceptibles de quedar emparats per l'excepció de l'article 15.2. A tal efecte, el catàleg de l'article 15.3 té assignat igualment un paper molt important. I malgrat, això també ho hem dit abans, que el catàleg no podrà incorporar més elements que aquells que siguin dignes de protecció des de la perspectiva de la legislació patrimonial, cal recordar que la

Llei 12/1998 no només dispensa aquesta protecció a través dels mecanismes d'alta intensitat, sinó que també estableix un règim de baixa intensitat que s'extén, de manera genèrica, a tots els elements susceptibles d'encaixar dintre de l'amplia definició de «patrimoni històric» que estableix la llei. Així doncs, en definitiva, l'absència de declaració de BIC o de catalogació del monument de la Feixina no tanca definitivament les portes a la seva possible inclusió dintre de l'àmbit d'aplicació de l'excepció de l'article 15.2. Per a arribar a aquesta conclusió no queda més remei que esperar a conèixer el resultat de l'elaboració de l'inventari que prescriu l'article 15.3 de la Llei de reparació.

A la vista de tot el que s'ha dit, consideram que l'article 15 de la Llei 52/2007 no obliga, directament i de forma incondicionada, a la retirada del monument *Baleares*, ubicat a la Feixina. En primer lloc, ateses les particulars circumstàncies que varen determinar la seva construcció i ubicació, cal ressenyar que es tractà d'una iniciativa de record i homenatge a les víctimes del bombardeig al vaixell de guerra i que el monument fou subvencionat, en part, amb donatius particulars dels ciutadans de Palma. En segon lloc, transcendit aquesta perspectiva, abans de procedir a la seva retirada caldrà valorar la concurrència d'elements històrics, artístics, arquitectònics i tècnics a partir de l'elaboració del catàleg de vestigis, que pugui justificar el seu manteniment en la ubicació actual.

A l'hora d'adoptar la decisió sobre la retirada del monument també cal tenir present que aquest no ha sigut motiu de controvèrsia irresoluble en l'àmbit polític entre els representants dels ciutadans a la Corporació municipal. De fet, fins ara, els grups polítics representats a l'Ajuntament han adoptat diferents iniciatives per mantenir el monòlit de la Feixina en la seva ubicació original, neutralitzar-li el valor simbòlic, amb la inclusió d'elements que n'aclareixin l'origen i la funció històrica (a través d'inscripcions que ho indiquin clarament) i amb l'eliminació dels símbols polítics més evidents, per tal que pugui esdevenir un lloc de convivència ciutadana que representi els valors democràtics. Aquestes propostes pretenen un acord consensuat per transformar aquesta peça del passat en un punt d'encontre. Així es podria articular un espai en el qual el monument reflecteixi l'oposició a la dictadura i la reivindicació dels valors de concòrdia, de respecte al pluralisme i a la defensa pacífica de totes les idees.

A més a més, i salvant totes les distàncies, el debat que s'ha plantejat en relació amb el Valle de los Caídos, on reposen les restes de Franco i de més de milers de caiguts en la guerra pot ser il·lustratiu per donar una solució adequada al cas que ara ens ocupa. Un dels objectius de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, consisteix a reorientar l'ús i la destinació pública i social d'aquell recinte, tot promovent la difusió dels valors democràtics. No obstant això, durant els treballs parlamentaris en aquest punt de la norma tampoc no es va aconseguir un acord unànim. L'article 16 disposa que «1. El Valle de los Caídos se regirá estrictamente por las normas aplicables con carácter general a los lugares de culto y a los cementerios públicos. 2. En ningún lugar del recinto podrán llevarse a cabo actos de naturaleza política ni exaltadores de la Guerra Civil, de sus protagonistas, o del franquismo.» Finalment l'esmentada llei també preveu, en la disposició addicional sisena, que una fundació gestora del Valle de los Caídos inclogui «entre sus objetivos honrar y rehabilitar la memoria de todas las personas fallecidas a consecuencia de la Guerra Civil de 1936-1939 y de la represión política que la siguió con el objeto de profundizar en el conocimiento de este período histórico y de los valores constitucionales.»

A dia d'avui, encara no s'han adoptat mesures concretes per desenvolupar aquesta disposició i de ben segur que la decisió sobre la remoció de les restes del dictador i, sobretot, què s'ha de fer amb aquest monument religiós funerari és força complicada. Es tracta, sens dubte, d'una qüestió en la qual s'haurà d'actuar amb prudència i serenitat per tal d'aconseguir un consens absolutament necessari. A hores d'ara no s'ha adoptat oficialment cap decisió, però s'han presentat diverses idees per part de particulars i entitats cíviques. A títol d'exemple, l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica ha proposat que es dissenyi una exposició permanent, que recordi els presos polítics que el van construir i que expliqui les conseqüències de la repressió franquista. Aquesta i altres entitats s'han manifestat partidàries de transformar el Valle de los Caídos en un gran monument de record democràtic, que permeti perpetuar en el temps el coneixement de la repressió del franquisme. Pràcticament ningú no ha plantejat derruir el monument, acció que podria contribuir a «provocar novament l'oblit», tal i com manifestà el president del Fòrum per a la Memòria Històrica.

Les propostes que s'han presentat fins ara sobre aquest emplaçament se situen en la línia de mantenir-lo com a centre de la memòria democràtica. No hi ha dubte que en el seu

moment i encara ara representa «la magnificencia y la voluntad de perdurabilidad del régimen que, de hecho, consigue con la construcción de este monumento, que nos ha llegado hasta la actualidad. El Valle de los Caídos debería museizarse y transformarse en una pieza del pasado. No es necesario hacerlo desaparecer, hay que tener en cuenta que demuestra con mucha exactitud como fue el régimen. Es un lugar de memoria del régimen que puede transformarse en un ejemplo de las generaciones futuras, como ha sucedido en otros lugares» (Solé i Barjau, 2007). No obstant això, Aguilar Fernández (2008) en aquest punt ha ressenyat que «varios investigadores han argumentado que no merece la pena tratar de transformar el Valle de los Caídos, por considerarlo un monumento “irreciclable” [...]; por un lado la sociedad civil española no se ha movilizado en igual medida que la argentina o la chilena para transformar las funciones y el contenido de estos procelosos lugares de memoria; por otro lado, el hecho de que, en el caso español, estemos ante un edificio de carácter religioso dificulta extraordinariamente cualquier iniciativa de tipo político.»

7. Epíleg

L'aplicació per part dels operadors jurídics de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, requereix prudència i serenitat. Les mesures previstes en la norma no han estat fruit d'un consens general, sinó que són el resultat d'un fràgil equilibri polític. Precisament per això s'han vist acompanyades de tensions i retrets i ha generat enfrontaments interminables i estèrils. La pregunta que s'han formulat polítics, filòsofs, juristes i la ciutadania en general és per què la memòria de la Guerra Civil i del franquisme segueix sent punt de conflicte i enfrontament dialèctic. I, sobretot, per què els únics consensos aconseguits sobre aquestes qüestions a Espanya es van centrar en el futur i no sobre el passat.

El conflicte d'aquesta naturalesa presenta múltiples derivades. Però sembla que podríem convenir en la existència d'una dificultat bàsica i fonamental a l'hora d'adoptar accions adequades per superar-lo. Ens referim a la manca d'impuls social suficient per promoure mesures de reparació de les víctimes més decidides i la persistència encara d'un important nivell de resistència a remoure el passat. A partir de diverses enquestes realitzades pel Centre d'Investigacions Sociològiques sobre el record del franquisme, Aguilar Fernández (2008) conclou que «el hecho de que la mitad de los españoles de

nuestros días considere que siguen vigentes las divisiones y rencores de la contienda confirma la entidad profundamente traumática de algo que ocurrió hace setenta años y también podría explicar por qué los españoles han sido tan poco partidarios de remover el pasado y de solicitar políticas de justicia retrospectiva más audaces.»

A dia d'avui, el debat sobre la reparació de les víctimes es justifica, sens dubte, per la necessitat de reconèixer el patiment dels ciutadans perseguits i reprimits durant la Guerra Civil i la posterior dictadura i, al mateix temps, de fomentar els valors constitucionals per evitar que es repeteixin situacions d'intolerància i vulneració dels drets humans; però aquest plantejament «sólo tiene sentido si nos lleva hacia la razón, hacia la reflexión, hacia un debate franco de lo que ha pasado. Si la memoria sólo sirve o sólo es una arma de combate del presente justamente para aniquilar la memoria del otro o para ocultarla o para, en definitiva, impulsar una memoria impuesta, la verdad es que no tiene el menor asomo de sentido, ni siquiera es justa –entendiendo por justicia el derecho que tienen las personas a sentir bien tratado aquello que consideran que forma parte de sus vidas–» (Agustí Colomines, 2007).

L'intent de recuperar una sola manera d'entendre el que va passar durant la Guerra Civil i la dictadura sempre serà dolorosa. Cal plantejar la determinació de mesures reparadores en clau positiva, allunyades de posicionaments estrictament ideològics, especialment quan es tracti de decisions que afectin el conjunt de la població i no individus particularment determinats. Es tracta, doncs, de recuperar el sentiment que va fer possible la transició política, l'esperit de mirar al futur sense oblidar el passat, i pensar en una democràcia ferma de tots i per a tots, sense exclusions i oblidats. De forma que, «convencida la sociedad seguramente [...] de la ineludible diversidad ideológica de los españoles y de las nefastas consecuencias que en el pasado había tenido el uso militante y beligerante de las ideologías y queriendo basar la convivencia venidera en un documento constitucional de todos y en el que todos quepan, se pacta un cierto silencio, se renuncia a la consideración legitimadora de una historia que es entendida como historia del enfrentamiento más que como historia de logros positivos o de afirmación de la personalidad atractiva de un pueblo» (Juan Antonio García Amado, 2008).

Aquesta realitat imposa una nova reflexió sobre la necessitat de contemplar els dramàtics fets de la Guerra Civil i la dictadura entre el record i l'oblit, entesos en els seus justs termes. Si ens obsessionam a recordar determinats episodis de forma continuada i reiterada és fàcil quedar encallats en la història en lloc de mirar endavant. D'aquí la importància d'insistir, tal com indica Francesc Torralba, en la correcta l'articulació entre l'art de l'oblit i l'art de la memòria que assenyala Ricoeur en el llibre *La memoria, la historia y el olvido*. En l'epíleg d'aquesta obra apareix una reflexió prou interessant per a l'assumpte que ens ocupa: «la salud de un país y la salud de una comunidad tiene que ver con el hecho de recordar, por aquello que decíamos antes: si no recuerda, ¿como puede uno responder a la pregunta de “quien soy yo?”. Pero para poder vivir, a veces también hay que olvidar. Y esto se puede aplicar a las identidades personales y colectivas» (Francesc Torralba, 2007). Plantejament, d'altra banda, formulat insistentment pel Nietzsche: «el conocimiento del pasado es sólo deseable si es útil para el futuro y para el presente, no si debilita el presente o erradica el futuro vital» (Nietzsche, 1990).

IV. CONCLUSIONS

Ha quedat dit, en el seu moment, que l'objecte d'aquest dictamen se centra en l'aplicació de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, al cas del monument a les víctimes del creuer de guerra *Baleares* ubicat a la Feixina i, de manera particular, en la incidència que sobre l'esmentat monument pugui derivar-se del mandat d'actuació, adreçat a totes les administracions públiques, que imposa la norma continguda en l'article 15 de la llei estatal indicada. Sobre aquesta qüestió, justament, s'han centrat totes les diverses consideracions i els raonaments que s'han anat exposant al llarg dels apartats anteriors, que ara podem sintetitzar en les conclusions següents:

Primera. És evident, ningú no ho pot posar en dubte, que el monument de la Feixina constitueix un element commemoratiu dels fets relacionats amb la revolta militar i posterior Guerra Civil, en la mesura que es tracta d'un símbol destinat a la memòria de les víctimes que moriren en l'enfonsament del creuer de guerra *Baleares*. Ara bé, com ja s'ha destacat nombroses vegades, el mandat d'actuació que estableix l'article 15.1 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, no exigeix només la presència d'un element commemoratiu dels fets històrics que esmenta la norma, sinó que requereix alguna cosa més: que el símbol tingui una vocació o significat exaltador de la revolta militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura. Des d'aquest punt de vista, la inclusió del monument de la Feixina en el supòsit de fet de la norma estatal no resulta aleshores tan clar. I molt menys a l'efecte que això s'hagi de traduir necessàriament en la retirada o eliminació del monument. No cal oblidar, en aquest sentit, que la llei estatal té una voluntat o finalitat clarament integradora, igualadora de totes les víctimes que patiren tant els anys del franquisme com la prèvia Guerra Civil, i que des d'aquest plantejament, per tant i sobretot, cal cercar solucions que situïn els símbols històrics en el nou context dels valors democràtics i constitucionals. Només amb això, com a primera mesura, podrà donar-se vertader compliment al propòsit últim perseguit per la Llei 52/2007, de 26 de desembre. Així doncs, creiem que ha de ser aquesta idea la que inspiri prioritàriament l'actuació de l'Administració pública sobre el monument de la Feixina, la qual cosa pot fer necessari, això sí, haver d'addicionar nous elements al monument o bé, al contrari, haver d'eliminar-ne alguns dels originaris (aquells que tinguin un sentit clarament exaltador que no pugui ser neutralitzat).

Segona. Sens perjudici de tot l'anterior, s'ha de tenir també molt present l'excepció prevista al segon apartat de l'article 15 de la llei referida, concretament aquella que prescriu el manteniment dels símbols dotats de valors artístics, arquitectònics o artísticoreligiosos protegits per la llei. I, sobretot, s'ha de recordar que la determinació darrera de l'àmbit d'aplicació de l'esmentada excepció es produirà en el moment en què s'hagi culminat el treball d'elaboració del catàleg de vestigis al qual es refereix l'article 15.3 de la llei estatal. Fins aleshores, per tant, el fet que el monument de la Feixina no hagi estat declarat BIC o no hagi estat catalogat (en el catàleg insular o pel planejament urbanístic) no constitueix un argument que pugui justificar directament, per ell sol, l'exclusió del joc de l'excepció de l'article 15.2. Aquesta seria, per dir-ho d'alguna manera, la conclusió final que podríem extreure de tot el que s'ha dit al llarg del nostre informe: qualsevol actuació dirigida a l'eliminació del monument de la Feixina haurà de comptar, prèviament, amb el fonament del catàleg de vestigis previst en l'article 15.3 de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, que serveixi en aquest cas per excloure la seva situació de l'àmbit d'aplicació de l'excepció de l'article 15.2. Podríem dir, així doncs, que, de la mateixa manera que l'aplicació de l'excepció requereix un acte formal de reconeixement dels elements inclosos en el seu àmbit, també la seva exclusió ha de tenir un suport formal, encara que en aquest cas sigui de caràcter negatiu.

Aquesta és l'opinió del sotasignats segons el seu lleial saber i entendre, que en tot cas sotmeten a qualsevol altra millor fonamentada en Dret.

Maria Ballester Cardell
Professora de Dret Constitucional

Bartomeu Trias Prats
Professor de Dret Administratiu